

Кілька років тому, оглядаючи Собор Паризької Богоматері чи, точніше кажучи, нишпорячи в ньому, автор цієї книги виявив у темнім закутку однієї з веж начертане на стіні слово:

ΑΝΑΓΚΗ¹

Ці досить глибоко вкарбовані в камінь, почорнілі від часу великі грецькі літери, у формі й розміщенні яких було щось притаманне готичній каліграфії, літери, які немовби свідчили про те, що начертані вони рукою людини середньовіччя, а особливо їхній зловісний і фатальний зміст глибоко вразили автора.

Він запитував себе, він намагався збагнути, яка то стражденна душа не схотіла покинути світ, не залишивши на чолі старої церкви цього тавра злочину чи нещастя.

Минув час, і стіну (тепер я вже не пригадую навіть яку) обмазали чи обшкрябали, і напис зник. Саме так ось уже протягом двох століть поводяться з чудовими храмами середньовіччя. Їх нівечать всіляко — зсередини і зовні. Священик їх перефарбовує, архітектор обшкрябує, а згодом приходиться юрба, яка їх руйнує.

Отож нічого вже не лишилося від таємничого слова, викарбуваного на стіні похмурої вежі Собору Паризької Богоматері, нічого не лишилось і від невідомої долі, про

¹ ΑΝΑΓΚΗ — фатум, доля (грец.).

яку так сумовито розповідало це слово, — нічого, крім нетривкого спогаду. Людина, яка начертала це слово на стіні, багато століть тому зникла, так само зникло із стіни храму слово, та й сам храм, може, незабаром зникне з лиця землі. Саме це слово й спричинилося до написання цієї книги.

Березень 1831

КНИГА ПЕРША

І. ВЕЛИКИЙ ЗАЛ

Триста сорок вісім років, шість місяців і дев'ятнадцять днів тому парижани прокинулися від гучного калатання всіх дзвонів за мурами Сіте¹, Університету й Міста.

А проте 6 січня 1482 року не було якимось визначним в історії днем. Не було нічого надзвичайного в події, що з раннього ранку сколихнула і дзвони, і городян Парижа. Не було ні наскоку пікардійців чи бургундців, ні процесії із святими мощами, ні бунту лааських школярів, ні в'їзду «нашого грізного володаря, його милості короля», ні навіть якоїсь цікавої страти злодіїв і злодійок на шибениці біля будинку паризького суду, ні несподіваного приїзду, такого частого в п'ятнадцятому столітті, якогось іноземного посольства у роззолоченому вбранні й прикрашених султанами головних уборах. Тільки два дні тому, на превелику досаду кардинала Бурбонського, кавалькада вершників фламандських послів прибула в Париж, щоб укласти договір про шлюб дофіна з Маргаритою Фландрською*. Щоб догодити королю, кардинал був змушений виявляти прихильність до цієї неотесаної галасливої юрби фламандських бургомістрів і в своєму Бурбонському палаці вшановувати їх показом «прегарних мораліте², соті³

¹ Невеличкий острівцець на р. Сені, найстаріша частина Парижа, де містяться Собор Паризької Богоматері та Палац правосуддя.

² Середньовічний театральний твір повчального змісту, написаний в алегоричній формі.

³ Середньовічна сатирична п'єса.

та фарсу», а злива тим часом нищила його розкішні килими, розстелені перед входом до палацу.

Подією, що 6 січня «схвилювала весь простолоуд Парижа», як каже Жан де Труа*, було подвійне, з давніх-давен об'єднане торжество з нагоди дня Богоявлення і свята блазнів.

Цього дня мали запалювати святкове вогнище на Гревському майдані, саджати традиційне деревце біля Бракської каплиці та показувати містерію в Палаці правосуддя. Про це ще напередодні на всіх перехрестях оголосили під звуки сурм герольди пана прево¹, вдягнуті в красиві фіолетові камлотові опанчі з великими білими хрестами на грудях.

Отож із самого ранку, замкнувши свої домівки та крамнички, юрби городян і городянок поспішали звідусіль до названих трьох місць. Кожен обрав собі видовище до смаку: хто вогнище, хто саджання деревця, а хто — містерію. Слід віддати належне споконвічному здоровому глуздові паризьких зівак: більшість їх прямувала на святкове вогнище, що якнайкраще відповідало порі року, або на містерію, до Великого залу Палацу правосуддя, що мав добрі стіни й покрівлю, а бідне, хирляве, тремтяче від холоду деревце одностайно залишали самотнім під січневим небом, на цвинтарі Бракської каплиці.

Народ здебільшого плив широкими вулицями, які ведуть до Палацу правосуддя, бо стало відомо, що фламандські посли, які прибули два дні тому, мають бути на містерії і на виборах папи блазнів, які теж відбуватимуться у Великому залі Палацу.

Нелегко було потрапити того дня до Великого залу, що тоді вважався найбільшим у світі закритим приміщенням. (Щоправда, на той час Соваль* ще не виміряв величезного залу в замку Монтаржі).

Глядачам, котрі дивилися з вікон навколишніх будинків, запруджений народом майдан видавався морем, до якого з п'яти чи шести вулиць, немов із гірл річок, щохвилини вливалися нові потоки людей. Невпинно зростаючи, хвилі цього натовпу розбивались об виступи будинків, що стирчали тут

¹ Представник королівської влади в місті, він же головний суддя.

і там високими мисами у неправильної форми басейні майдану.

Посередині високого готичного¹ фасаду Палацу правосуддя були великі сходи, якими безперервно піднімався й спускався подвійний потік людей, що, розбившись на середній площадці, розливався двома широкими течіями по бічних спусках; великими сходами натовп невпинно тік на майдан, як водоспад до озера. Вигуки, регіт, тупіт тисяч ніг зливалися в страшенний гамір. Інколи гамір і крик дужчали, течія, що несла весь натовп до великих сходів, раптом повертала назад, скаламучувалась, вирувала. Це було викликане або стусаном стрільця, або здібленим конем начальника міської сторожі, що наводив порядок. Чудова традиція, яку прево передали конетаблям, конетаблі — кінній сторожі, а кінна сторожа — нашим паризьким жандармам.

У дверях, у вікнах, у слухових віконцях, на дахах кишіли тисячі добродушних городян, спокійних і статечних, — вони споглядали Палац, споглядали галасливий натовп і не прагнули нічого більше, бо чимало парижан вдовольняється лише спогляданням глядачів, і навіть стіна, за якою щось відбувається, є для них річчю, вартою уваги.

Якби ми, живучи в 1830 році, змогли уявити себе серед цих парижан п'ятнадцятого століття й разом з ними, дістаючи з усіх боків стусани, ледве втримуючись на ногах, увійти до цього величезного залу Палацу правосуддя, такого тісного 6 січня 1482 року, то побачили б видовище, яке зацікавило б і приваблювало нас; ми б опинилися серед речей настільки стародавніх, що для нас вони здавалися б цілком новими.

Якщо читач не заперечує, ми спробуємо за допомогою уяви відтворити враження, яке справив би на нього і на нас Великий зал, коли б ми переступили його поріг разом з численним натовпом у середньовічних накидках, опанчах, камзолах.

¹ Слово «готичний» у тому розумінні, як його широко вживають, зовсім не відповідне, але загальноприйняте. Отже, ми його приймаємо так само, як і всі, щоб визначити архітектуру другої половини середньовіччя, в основі якої є стрілчасте склепіння, що змінило архітектуру попереднього періоду, першоосновою якої є півкругле склепіння. (Прим. авт.).

Отож насамперед гул і сліпуче світло. Над головами подвійне стрілчасте склепіння, прикрашене дерев'яними скульптурами, усіяне золотими геральдичними ліліями по блакитному полю; під ногами — мармурова підлога з білих та чорних плиток. За кілька кроків від нас — величезна колона, далі друга, третя, разом уздовж залу сім колон підтримують двійчасте склепіння. Навколо чотирьох перших колон — ятки крамарів, що виблискують скляними виробами та мішурою; навколо трьох останніх — потерті дубові лави, відполіровані штанами позивачів і мантиями прокурорів. Круг залу, вздовж високої стіни, між дверима, між вікнами, між колонами — нескінченна шеренга статуй усіх королів Франції, починаючи від Фарамонда*: королів ледачих, з опущеними руками, потупленими очима; королів хоробрих і войовничих, із зухвало піднесеними до неба головами й руками. Далі, у високих стрілчастих вікнах — тисячобарвні вітражі, у широких виходах із залу — пишні, тонко різьблені двері; і все це — склепіння, колони, стіни, обрамлення вікон, панелі, двері, статуї — зверху донизу розкішно розцвічені блакиттю і золотом, які вже тоді трохи потьмяніли і майже зовсім зникли під порохом та павутинням року 1549-го, коли дю Брель захоплювався ними вже тільки за традицією.

Тепер уявіть собі цей величезний довгастиий зал, освітлений блідим світлом січневого дня, заповнений строкатим і галасливим натовпом, який пливе уздовж стін, кружляє навколо семи колон, і ви матимете перед собою більш-менш загальну картину, цікаві деталі якої ми постараємося змалювати точніше.

Безперечно, якби Равальяк* не вбив Генріха IV, не було б і документів процесу Равальяка, що зберігались у канцелярії Палацу правосуддя; не було б спільників убивства, зацікавлених у тому, щоб згадані документи зникли; отож, не було б і паліїв, змушених, через брак інших можливостей, підпалити канцелярію, щоб згоріли документи, і підпалити Палац правосуддя, щоб згоріла канцелярія; отже, зрештою, не було б і пожежі 1618 року. Досі ще стояв би старий Палац разом із своїм старим залом, і я міг би сказати читачеві: «Підіть подивіться на нього»; і таким чином ми були б звільнені: я — від опису цього залу, читач — від читання цього опису.

Це доводить справедливість нової істини: наслідки великих подій — незліченні.

А втім, цілком можливо, що Равальяк не мав жодних спільників або ж його спільники, якщо вони були, геть не причетні до пожежі 1618 року. Є ще й інші два, цілком вірогідні, пояснення. Перше, це велика палаюча зірка, у лікоть завдовжки, у стопу завширшки, що впала, як кожному відомо, з неба на Палац 7 березня після півночі. Друге, це чотиривірш Теофіля*:

Сумне в Парижі було діло:
Шановна пані Справедливість
Присмак¹ усяких так наїлась,
Що піднебіння² геть спалила.

Хоч як би хто думав про це потрійне (політичне, фізичне та поетичне) витлумачення причин пожежі Палацу в 1618 році, на жаль, єдино точний факт — сама пожежа. Мало що зосталося після цієї катастрофи і, головне, після низки всіяких реставрувань, які знищили те, що пощадила пожежа; так, дуже мало залишилося від цієї першої обителі французьких королів, від цього Палацу — старшого брата Лувру, — який був уже за часів Філіппа Красивого* таким старовинним, що в ньому дошукувалися сліди величних будівель, споруджених королем Робертом і описаних Ельгальдусом*.

Зникло майже все. Що сталося з кімнатою канцелярії, в якій Людовік Святий «завершив свій шлюбний акт»?* Де сад, в якому він, «одягнений у камлотовий камзол, грубого сукна безрукавку й пофарбований чорним сандалом плащ, лежачи на килимі разом з Жуєнвілем», вершив суд?* Де покої імператора Сигізмунда? Карла IV? Іоанна Безземельного? Де сходи, з яких Карл VI проголосив свій едикт про помилування? Де та плита, на якій Марсель, у присутності дофіна, зарівав Робера Клермонського і маршала Шампанського?* Де ті дверцята, на порозі яких було пошматовано булли антипапи Бенедикта* і крізь які, одягнені на глум у ризи та митри

¹ Гра слів: *épicés* — давньою французькою мовою — і «присмаки», і «винагорода», «хабар».

² Так само французьке *palais* — і «піднебіння», і «палац».

й примушені привселюдно каятися по всьому Парижу, повернулися назад ті, хто приніс ці булли? Де Великий зал, з його позолотою, блакиттю, готичними стрілами, статуями, колонами, його величезним різьбленим склепінням? А золота кімната? А кам'яний лев, що стояв коло дверей, опустивши голову та підбгавши хвоста, мов ті леви біля Соломонового трону, у покірній позі, як і належить грубій силі перед лицем правосуддя? А розкішні двері? А чудові вітражі? А карбовані залізні окуття, що бентежили Біскорнетта? А витончені різьбярські роботи дю Гансі?.. Що зробив час, що зробили люди з цією красою? Що дано нам замість усього цього, замість цієї галльської історії, замість цього готичного мистецтва? Тяжкі, присадкуваті арки пана де Бросса*, незграбного будівника порталу Сен-Жерве, — це замість мистецтва; а щодо історії, то нам лишилися тільки велемовні спогади про громіздку колону, які ще досі відлунують у базіканні усяких Патрю*.

Це небагато. Повернімося до справжнього Великого залу справжнього старого Палацу.

В одному кінці цього велетенського паралелограма була славнозвісна мармурова плита, така довга, широка й товста, що, як каже тогочасний опис у стилі, здатному збудити апетит Гаргантюа, «такої скиби мармуру» ніколи й ніхто на світі не бачив; на другому кінці — каплиця, в якій Людовік XI наказав поставити статую, що зображує його колінопреклоненням перед Пречистою Дівою. До цієї ж каплиці він, не журячись тим, що в шерензі королівських статуй, розміщених у залі, залишаються дві порожні ніші, наказав перенести скульптури Людовіка Святого та Карла Великого — двох святих, що їх як французьких королів він вважав за дуже впливових на небі. Ця каплиця, ще нова, побудована тільки шість років тому, була вся в тому чарівному стилі витонченої архітектури, з чудовою скульптурою, чітким і мистецьким карбуванням, яка характеризує у нас кінець готичної ери і продовжується майже до половини шістнадцятого століття у феєричних фантазіях Відродження. Особливо невелика ажурна розета над порталом була шедевром філігранності й вишуканості, наче зірка з мережива.

Посеред залу, навпроти головних дверей, для фламандських послів та інших поважних осіб, запрошених на виставу

містерії, збудували і вкрили парчею поміст, що прилягав до стіни і мав окремий вхід, для якого пристосували вікно в коридор при золотій кімнаті.

За звичаєм, містерія мала відбуватися на мармуровій плиті, яку ще зранку приготували для цього. На її розкішній поверхні, подряпаній каблуками судової братії, спорудили досить високу дерев'яну клітку. Верхня частина клітки, відкрита для очей усіх присутніх, мала правити за кін, а закрита килимами середня частина — за лаштунки для лицедіїв. Драбина, безхитро приставлена іззовні, сполучала сцену й лаштунки. Її крутими щаблями мали підніматися й спускатися виконавці. Жоден, навіть найнесподіваніший персонаж, жодна перипетія, жоден сценічний ефект — ніщо не могло обминути цієї драбини. Невинне й гідне пошани дитинство мистецтва й техніки!

Чотири судові пристави Палацу, що мали наглядати за всіма народними розвагами, як у дні свят, так і в дні екзекуцій, стояли біля кожного рогу мармурової плити.

Вистава мала розпочатися тільки опівдні з останнім, дванадцятим ударом великого баштового годинника Палацу. Це був, безперечно, дуже пізній час для початку театрального видовища; але треба було обирати годину, зручну для послів.

Отож увесь цей численний натовп чекав ще зранку. Чимало особливо завзятих любителів видовищ тремтіло від холоду перед головними сходами Палацу; дехто навіть запевняв, що перебув ніч, лежачи під брамою, аби мати певність, що ввійде першим. Натовп з хвилини на хвилину зростав, немов та вода у повінь, почав підніматися вздовж стін, випинатися круг колон, виходити з берегів і текти по заглибинах, карнизах, підвіконнях та архітектурних виступах, по всіх опуклостях скульптур. Тому тиснява, нетерплячка, нудьга в цей день повної сваволі й шаленства, сварки, які вибухали, коли хтось ненароком штурхав когось ліктем або підкованим черевиком, чи з будь-якого іншого приводу, втома від тривалого чекання — все це ще задовго до прибуття послів надавало якогось терпкого й гіркого тону гаморові цього люду, що задихався, замкнений, збитий до купи, стиснутий з усіх боків. Звідсіль було чути тільки нарікання й прокльони на адресу фламандців, купецького старшини, кардинала Бур-

бонського, головного судді Палацу, її величності Маргарити Австрійської, варті з жезлами, холоду, задухи, негоди, єпископа Паризького, папи блазнів, колон, статуй. Нарікання й прокльони з приводу того, що оті двері зачинені, а оте вікно відчинене. Усе це дуже розважало зграї школярів і молодих слуг, розсіяних у натовпі, які до загального невдоволення надавали ще й свої докучливі витівки, свої в'їдливі жарти і цим підхльостували й без того загальний кепський настрій.

Серед них була група веселих зайдиголів, що видавила вітраж у одному з вікон і, зухвало розсівшись на підвіконні, кидала звідти свої погляди й глузливі дотепи то в зал, то надвір, то в натовп у залі, то в натовп на майдані. Їхні пародійні жести, голосні вибухи реготу, глумливі вигуки, якими вони обмінювалися зі своїми товаришами через увесь зал, свідчили про те, що ці школярі не поділяли нудьги і втоми решти присутніх і що вони чудово вміли дивитися на все як на розвагу, а це — допомагало їм терпляче ждати на справжнє видовище.

— Клянуся душею, ви — Жоаннес Фролло де Молендіно! — гукнув один з них до невеличкого білявого пустуна з гарненьким лукавим личком, який примостився на акантах капітелі. — Недарма вас прозвали — Жеан дю Мулен¹, бо ваші руки й ноги подібні до чотирьох крил вітряка. Давно ви тут?

— З ласки диявола, — відповів Жоаннес Фролло, — я тут ось уже понад чотири години і сподіваюся, що їх мені буде зараховано при відпущенні гріхів у чистилищі. Ще о сьомій ранку я чув, як вісім славнозвісних півчих короля Сіцилії завели першого стиха великої меси у Святій каплиці.

— Чудові співаки, — додав перший, — а голоси в них тонші за вістря їхніх ковпаків! Однак, перш ніж правити месу вельмишановному святому Жанові, королю слід було б поспитати самого святого, чи подобаються йому латинські псалми, виконувані з провансальським акцентом.

— Він замовив месу, щоб дати роботу цим клятим півчим сіцилійського короля! — верескливо вигукнула якась стара, що стояла в натовпі під вікном. — Подумати тільки! Тисячу

¹ Мулен — млин, вітряк (франц.).

паризьких фунтів за одну Службу Божу! Та ще з податків за продаж морської риби на паризьких базарах!

— Тихо, стара! — озвався товстий і статечний городянин, який стояв біля торговки рибою і тому весь час затуляв собі носа. — Месу треба було правити. Чи, може, ви хочете, щоб король знову захворів?

— Добре сказано, пане Жіль Рогатий, королівський хутряник! — вигукнув малий школяр, який приліпився до колони.

Усі школярі зустріли злочасне прізвисько бідного королівського хутряника вибухом реготу.

— Рогатий! Жіль Рогатий! — вигукували одні.

— Cornutus et hirsutus!¹ — вторували інші.

— Атож! — не вгавало мале чортеня з колони. — Чого вони сміються? Вельмиповажаний Жіль Рогатий, брат метра Жеана Рогатого, двірського судді, син метра Майє Рогатого — головного лісничого Венсенського лісу, усі вони — городяни Парижа, усі батьки й сини жонаті, а отже, й рогаті!

Регіт посилювався. Товстий хутряник мовчки намагався сховатися від звернутих на нього звідусіль поглядів. Проте він марно прів і сопів. Його зусиль вистачало тільки на те, щоб немов клин, який вбивають у дерево, втискати між плечі сусідів своє багрове з досади й гніву широке апоплексичне обличчя.

Нарешті один з присутніх, такий же гладкий, низенький і статечний, як і хутряник, прийшов йому на допомогу.

— Яка гидота! Де це видано, щоб школярі так зневажали городянина! За моїх часів їх відшмагали б різками, а потім і спалили б на вогнищі з цих самих різок.

Уся згряя школярів загула.

— Гей там! Хто це каркає? Що за лиховісний пугач?

— Стривай! Я його знаю, — сказав один, — це метр Андрі Мюньє.

— Це ж один з чотирьох присяжних бібліотекарів університету! — додав другий.

— У цій лавочці всього по чотири*, — вигукнув третій, — чотири земляцтва, чотири факультети, чотири свята, чотири економи, чотири виборці, чотири бібліотекари.

¹ Рогатий і кошлатий (лат.).

— Чудово, — підтримав його Жеан Фролло, — то нехай їх чотири чорти і вхоплять!

— Мюньє, ми спалимо твої книжки!

— Мюньє, ми відлупцюємо твого слугу!

— Мюньє, ми полапаємо твою жінку!

— Добру товстулю пані Ударду!

— Яка вона свіжа й весела, мов уже вдовичка!

— Хай вам чорт! — пробурмотів метр Андрі Мюньє.

— Метре Андрі, — знову озвався із своєї колони Жеан, — замовкни, а то я впаду тобі на голову.

Метр Андрі глянув угору, зміряв, здавалося, очима висоту колони, вагу шибеника, про себе помножив їх на квадрат швидкості й замовк. Жеан, лишившись переможцем, тріумфуючи, вів далі:

— А я зробив би це, хоча я й брат архідиякона.

— Ну й гарні ж наші університетські сановники! У такий день, як сьогодні, не вшанували наших привілеїв! У Місті деревце та вогнище, у старому Сіте — містерія, вибори папи блазнів і фламандські посли, а в Університеті — нічого!

— А проте майдан Мобер досить великий! — сказав один із школярів, які розмістилися на підвіконні.

— Геть ректора, виборців, економів! — вигукнув Жеан.

— Треба сьогодні ввечері на Веселому Полі влаштувати святкове вогнище з книжок метра Андрі! — озвався другий.

— І з пюпітрів писарів! — додав його сусіда.

— І з жезлів педелів!

— І з плювальниць деканів!

— І з буфетів економів!

— І з скриньок виборців!

— І з ослінчиків ректора!

— Геть, — загув знову малий Жеан, — геть метра Андрі, педелів, писарів, богословів, медиків і законників, економів, виборців, ректора!

— Та це просто кінець світу! — затуляючи вуха, пробурчав метр Андрі.

— Про вовка промовка. Он наш ректор іде майданом! — крикнув один з тих, що сиділи на вікні.

Усі швидко обернулися до майдану.

— Невже це справді наш шановний ректор, метр Тібо? — спитав Жеан Фролло, який, приліпившись до однієї з внутрішніх колон, не міг бачити, що діється зовні.

— Так, так, — відповіли йому, — це він, звичайно, це він, метр Тібо, ректор!

То був справді ректор і всі університетські сановники, які урочистим походом вирушили зустрічати послів і саме перетинали Палацовий майдан. Школярі, притулившись на підвіконні, зустріли їх глузливими та іронічними вигуками.

У ректора, який очолював похід, влучив перший, найдодатливіший залп в'їдливих дотепів.

— Добридень, пане ректор! Агов! Добридень, вам кажуть!

— Як же він сюди потрапив, старий гравець? Невже залишив свої кості?

— Як він гарцює на своєму осляті! А в осла вуха коротші, ніж у ректора!

— Агов! Добридень, пане ректор Тібо! *Tybalde aleator!*¹ Старий дурень! Старий гравець!

— Нехай вам Бог помагає! Чи багато разів цієї ночі випадала вам подвійна шістка?

— Ох, яка препогана у нього пика, сіра, виснажена, пом'ята. Це все від пристрасті до гри в кості!

— Куди це ви так трюхикаєте, Тібо? *Tybalde ad dados*², задом до Університету і передом до міста?

— Він їде наймати помешкання на вулиці Тіботоде³, — крикнув Жеан дю Мулен.

Зграя школярів громовими голосами, шалено аплодуючи, повторила цей каламбур.

— Ви їдете на вулицю Тіботоде шукати помешкання, правда, пане ректор, партнере диявола?

Потім дійшла черга й до інших сановників.

— Геть педелів! Геть жезлоносців!

— Скажи-но, Робене Пуспен, а ото хто такий?

¹ Тібо — гравець у кості (*лат.*).

² Тібо з гральними костями (*лат.*).

³ *Thibautode* (*франц.*) — тогочасна назва однієї з вулиць Парижа; при іншому написанні: *Tibaut aux des* означає те саме, що й наведено вище латинське: «Тібо з гральними костями».

— Це Жільбер де Сюльї, Gilbertus de Soliaco, канцлер Отенського колежу.

— Стривай, ти зручніше примостився, на ось мій черевик, жбурни йому в пику!

— Saturnalities mittimus esse nuces¹.

— Геть усіх шістьох богословів з їхніми білими стихарями!

— Так ото богослови! А я гадав, це ті шість білих гусок, що їх дала місту свята Женев'єва за маєток Роньї!

— Геть медиків!

— Геть диспути на визначені й довільні теми!

— Лови мою шапчину, канцлере святої Женев'єви! Ти скривдив мене! Це правда; він віддав моє місце в нормандському земляцтві малому Асканію Фальдаспада з провінції Бурж, тому що він італієць!

— Це несправедливо, — погодилися всі школярі. — Геть канцлера святої Женев'єви!

— Гей ви, метре Жоакен де Ладеор! Гей ви, Луї Даюїль! Гей, ви, Ламбере Октеман!

— До дідька економа німецького земляцтва!

— І капеланів Святої Каплиці з їхніми сірими хутряними накидками: cum tunicis grisis!

— Seu de pellibus grisis fourratis!²

— Гей ви, магістри мистецтв! Усі, хто в гарних чорних, і всі, хто в гарних червоних мантіях!

— Непоганий хвіст у ректора!

— Можна подумати, що це венеційський дождж, який їде на заручини з морем*.

— Дивись, Жеане! Каноніки з храму святої Женев'єви!

— Під три чорти каноницьку братію!

— Аbate Клод Шоар! Докторе Клод Шоар! Ви шукаєте Марію ля Жіффард?

— Вона на вулиці Глатиньї.

— Вона гріє ліжку королю розпусників.

— Вона спілачує йому свої чотири деньє — quator denarios.

— Aut unum bombum!³

¹ А ось вам і горішки до свята (лат.).

² Або підбиті сірим хутром (середньовічна латинь).

³ Або одну гульню (лат.).

— Ви хочете сказати — з кожного носа?

— Друзі, ось метр Сімон Санген, виборець від пікардійського земляцтва, а позад нього сидить його жінка!

— Post equitem sedet atra cura!¹

— Сміливіше, метре Сімон!

— Добридень, пане виборець!

— Добраніч, пані виборчихо!

— Які ж вони щасливі, їм усе видно, — сказав, зітхаючи, Жоаннес де Молендіно, що, немов птах, ще й досі сидів серед листя капітелі.

Тим часом присяжний бібліотекар Університету, метр Андрі Мюньє, нахилився до вуха королівського хутряника, метра Жіля Рогатого.

— Кажу вам, добродію, це кінець світу. Ніколи серед школярів ще не було такої розбещеності, а всьому виною прокляті вигадки нашого століття — гармати, серпентини, бомбарди², а головне — друкарство, ця нова чума з Німеччини. Немає уже ні манускриптів, ні книжок. Друкарство нищить книжкову торгівлю. Настає кінець світу.

— Я це добре бачу хоча б з того, як процвітає торгівля оксамитом, — сказав хутряник.

У цю мить пробило дванадцятю.

— А-а!.. — одностайно вихопилось в усього натовпу.

Школярі принишкли. А потім зчинилася велика метушня, зачовгали ноги, заколихалися голови, почулося кашляння і сякання; кожен улаштувався, примощувався, приставав до котроїсь із груп. І ось запала цілковита тиша: усі витягли шиї, застигли, пороззявляли роти, звернули погляди до мармурової плити... але ніхто й ніщо на ній не з'явилося. Чотири судові пристави, як і досі, нерухомо стояли на своїх місцях, немов чотири розмальовані статуї. Усі погляди звернулися до помосту, призначеного для фламандських послів. Двері все ще були зачинені, поміст — порожній.

Натовп із самого ранку чекав на три речі: полудень, послів Фландрії та містерію. Вчасно прибув тільки полудень.

Це було вже занадто.

¹ За вершником сидить похмура журба. — *Горацій (лат.)*.

² Різні види старовинної артилерійської зброї.

Натовп зачекав ще одну, дві, три, п'ять хвилин, чверть години; ніхто не з'являвся: поміст був порожній; сцена — німа.

Тим часом нетерплячка перейшла в обурення. Тут і там чути було вигуки незадоволення, правда, поки що притишені. «Містерію! Містерію!» — глухо бурмотів натовп. Збудження зростало. Буря, ще тільки глухо гуркочучи, носилася над цим людським морем. Перший спалах блискавки викликав Жеан дю Мулен.

— Містерію, і к бісу фламандців! — крикнув він щосили, звиваючись вужем навколо своєї капітелі.

Натовп заплескав у долоні, повторюючи:

— Містерію! Під три чорти Фландрію!

— Давайте містерію, негайно! — вів далі школяр. — А то, мабуть, доведеться повісити суддю Палацу, і це буде для нас і комедія, і мораліте.

— Добре сказано, — закричала юрба, — а для початку повісимо варту.

Це викликало бурхливі схвальні вигуки. Чотири бідолахи пристави пополотніли й перезирнулися. Натовп рушив на них, і вони вже бачили, як тоненька дерев'яна балюстрада, що відділяла їх від юрби, вигинається під її натиском.

Момент був критичний.

— На шибеницю! На шибеницю! — кричали звідусіль.

У цю мить піднісся вже описаний нами килим лаштунків, утворюючи прохід для людини, сама тільки поява якої враз зупинила натовп, перетворивши, немов чарами, його гнів на зацікавленість.

— Тихше! Тихше! — почулося з усіх боків.

Якийсь чоловік, тремтячи всім тілом, раз по раз вклоняючись, невпевнено рушив, мало не стаючи на коліна, до самого краю мармурової плити.

Тим часом запанувала тиша, чути було тільки легкий не виразний гул, що завжди витає над мовчазною юрбою.

— Шановні городяни і шановні городянки, — промовив чоловік, — ми матимемо честь декламувати й виставляти перед їх превелебністю паном кардиналом чудове мораліте, яке називається «Праведний суд Пречистої Діви Марії». Сам я гратиму Юпітера. Їх превелебність кардинал зараз супроводить вельмишановне посольство герцога Австрійського,

яке оце затрималося, щоб вислухати урочисту промову пана ректора Університету біля брами Боде. Тільки-но їх превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо.

Безперечно, що тільки втручання самого Юпітера могло врятувати чотирьох бідолашних приставів. Якби ми мали щастя самі вигадувати цю цілком вірогідну історію і слідом за тим мусили б за неї відповідати перед шановною пані Критикою, то в жодному разі не можна було б висунути проти нас класичного правила: *Nec deus intersit*¹. Зрештою одяг пана Юпітера був дуже гарний і теж сприяв заспокоєнню натовпу, повернувши до себе його увагу. Одягнений у кільчастий, вкритий чорним оксамитом панцир із золотими цятками, Юпітер мав на голові дворогий ковпак, прикрашений шишками з позолоченого срібла, і, коли б його обличчя не було нарум'янене й наполовину заховане під пишною бородою, коли б він не тримав у руці вкритої блискітками трубки із позолоченого картону, з якої стирчала поріzana на смужки бляха і в якій досвідчене око легко могло пізнати блискавку, коли б його ноги не були обтягнуті трико тілесного кольору і обвиті, як у греків, стрічками, — його можна було б порівняти з бретонським стрільцем із загону герцога Беррійського.

II. П'ЄР ГРЕНГУАР

Поки Юпітер виголошував промову, загальне задоволення й захоплення, викликані його вбранням, поступово розвіювались, а коли він дійшов до злочасного кінця: «Тільки-но їх превелебність пан кардинал прибуде, ми зразу почнемо», — голос його заглушила буря вигуків.

— Негайно починайте містерію! Містерію! — кричала юрба. А серед усіх голосів вирізнявся голос Жоаннеса де Моллендіно, що пронизував загальний галас, мов той пищик на ярмарку в Німі.

— Починайте зараз же! — верещав школяр.

— Геть Юпітера і кардинала Бурбонського! — горлали Робен Пуспен і решта школярської братії, яка розсілася на вікні.

¹ Нехай Бог не втручається (*лат.*).

